

УДК 172.15(083.71)"19"

**РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЇ “ПАТРІОТИЗМ”
У СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОМУ АСПЕКТІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

В. Й. Кульчицький

ДВНЗ “Тернопільський державний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України”

**RETROSPECTIVE ANALYSIS OF DEFINITION “PATRIOTISM”
IN THE SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS
(SECOND HALF OF THE XX CENTURY)**

V. Y. Kulchytsky

SHEI “Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine”

У статті проведено ретроспективний аналіз дефініції “патріотизм” у соціально-педагогічному аспекті (друга половина ХХ століття); охарактеризовано патріотизм в історико-філософському, соціально-педагогічному, а також у психолого-педагогічному контексті, що дозволило дати цілісну характеристику даного явища; зосереджено увагу на патріотизмі як складному і багатогранному соціальному явищі.

The article provides a retrospective analysis of the definition of “patriotism” in the social and pedagogical aspects (second half of the XX century); the patriotism in historical and philosophical, social and educational, as well as psycho-pedagogical context is characterized, that allowed to give a complete description of this phenomenon; focused on patriotism as a complex and multifaceted social phenomenon.

Вступ. Найважливіші функції освіти – це навчання і виховання у їх безперервній взаємодії. Тим самим мета будь-якої освітньої системи полягає у формуванні такого практичного світогляду людини, який би краще поєднував її професійну діяльність з тими загальними світоглядними цінностями, які закладені в основу даної системи.

Проте аналіз реального становлення патріотичної свідомості, яка є основою формування світогляду української молоді, засвідчує її невисокий рівень, що проявляється, зокрема, в таких явищах, як нігілістичне ставлення до української мови, культури та традицій свого народу, меркантилізм, еміграція.

У зв’язку з цим нині значною мірою зросла відповідальність педагогів за рівень вихованості дітей і юнаків. Враховуючи помилки, викривлення, які були у вихованні впродовж останніх десятиліть, науковці і практики докладають великих зусиль, щоб вивести з кризи складний і багатогранний процес виховання.

Творчо відроджуючи вітчизняні виховні традиції, багато педагогів успішно використовують ідеї, принципи, засоби української педагогіки II половини ХХ ст. з метою поліпшення патріотичного виховання підростаючого покоління, формування у нього високої шля-

хетності, політичної культури, сили волі і сили духу, відчуття володаря становища, усвідомлення прав і обов’язків перед Батьківщиною, відповідальності перед рідним народом.

Зміна соціальних цінностей та життєвих орієнтацій у сучасному суспільстві вимагає нового аналізу дефініції “патріотизм”, значення якого замовчувалося або ж розглядалося упереджено, за ознаками ідеологічних нашарувань. Саме тому необхідно відзначити, що вивчення і осмислення педагогічного досвіду минулого сприяє вирішенню проблеми виховання шкільництва сьогодні.

Однак аналіз наукової літератури свідчить, що проблема патріотичного виховання молоді у науково-педагогічній спадщині другої половини ХХ століття поки що залишилася поза достатньою увагою учених.

Багато авторів прямо і опосередковано розглядає визначення сутності таких понять, як “патріотична свідомість”, “патріотизм”, “любов до Батьківщини” в контексті дослідження патріотичного виховання. Даній проблематиці присвячені фундаментальні праці вчених-філософів В. Бичка, О. Забужка, І. Надольного, І. Стогнія, В. Шинкарука тощо.

Психологічну складову патріотизму досліджували у своїх наукових працях сучасні психологи: О. Боровик, А. Богуш, М. Боришевський, В. Котирло,

Н. Михальченко. Патріотизм як культурний і педагогічний феномен досліджувала О. Сухомлинська.

Серед сучасних дослідників, котрі працюють над проблемою патріотичного виховання, – А. Афанасьєв, І. Бех, А. Бойко, М. Боришевський, О. Вишневський, В. Гонський, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Івашковський, П. Ігнатенко, Н. Іщук, В. Майборода, Р. Петронговський, А. Погрібний, В. Поплужний, Ю. Римаренко, Ю. Руденко, М. Стельмахович, О. Савченко, О. Сухомлинська, Г. Філіпчук, М. Чепіль, К. Чорна та інші.

Питання формування військового патріотизму певною мірою розглянуто в роботах А. Абрамова, В. Баранівського, В. Лутовінова, В. Осьодла, В. Стасюка, Ю. Красильника.

Сьогодні проблеми патріотичного та військово-патріотичного виховання громадян України стали предметом низки дисертаційних досліджень і наукових праць (Т. Анікіна, В. Герасимчук, В. Дзюба, М. Зубалій, Т. Мельник, В. Каюков, В. Коваль, П. Онищук, Р. Петронговський, Г. П'янковський, М. Томчук, В. Шевченко та ін.).

Метою нашої статті є ретроспективний аналіз дефініції “патріотизм” у соціально-педагогічному аспекті (II половина ХХ століття).

Основна частина. Впродовж історії дефініція “патріотизм” мала різне наповнення, адже розуміли його по-різному.

У Радянському Союзі визначення патріотизму було вельми заплутаним та не точним. Тривалий час у СРСР і країнах соціалістичного табору пропагувалась ідея “однобічного інтернаціоналізму”, національного нігілізму, космополітизму, придушувалась національна гордість. Деформація патріотизму спричинялась також в силу недостатньої розробленості питання про взаємозв'язки патріотизму та інтернаціоналізму. Обидва ці поняття тлумачились досить абстрактно, поза реальним розвитком економіки, культури республік та інших національно-державних утворень [12].

Всебічний аналіз поняття “патріотизм” вимагає розкриття його різних аспектів: історико-філософського, соціально-педагогічного, психолого-педагогічного, що дозволяє дати цілісну характеристику даного явища.

Історико-філософський аспект патріотизму передбачає розгляд його як суспільно-історичного явища, обумовленого соціально-політичними, економічними, етнокультурними та іншими характеристиками конкретного суспільства. Це положення знайшло відображення в роботах вітчизняних філософів.

На основі положень філософів (В. Євдокименко, М. Гончаренко, Г. Ємельяненко, П. Коваль, І. Назаренко, Д. Острянин, М. Олексюк, М. Редько, В. Нічик, М. Шлепаков) констатовано, що зміст понять “патріотизм” визначається як орієнтування на найвищі людські взірці духу й праці, високу моральну якість самовіддано служити рідному народу, забезпечення культуровідповідності й природовідповідності підрастаючого покоління, яке передбачало виховання в дітей любові до Батьківщини [18].

Здійснений нами порівняльний аналіз філософської енциклопедичної та словникової літератури засвідчив про неоднозначність трактування суті такого феномена, як “патріотизм”. Укладники “Короткого філософського словника” (1952 р.) під патріотизмом розуміють “любов до Вітчизни, яка породжується не таємничим “національним духом” або “расовою душею”, а певними соціально-економічними умовами” [10].

У “Філософському словнику” (1981 р.) патріотизм подають як “моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість їй, гордість за її минуле і сучасне, прагнення захищати інтереси Батьківщини” [21].

Також у “Філософському енциклопедичному словнику” (1983 р.) патріотизм визначається як “любов до Вітчизни, відданість їй, прагнення своїми діями служити її інтересам” [20].

Потрібно також відзначити, що “Українська радянська енциклопедія” (1982 р.) трактує патріотизм як “одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до Батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури” [19].

Уже наприкінці ХХ ст. в енциклопедії “Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)” (1998 р.) патріотизм постає як “суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни і яке виявляється у визначеному способі дій та складному комплексі суспільних почуттів, що загально називається любов'ю до своєї Батьківщини; це соціально-історичне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, яка в процесі суспільного розвитку наповнювалась соціальним, національним і класовим змістом” [12].

Отже, розуміння патріотизму характеризується надзвичайною різноманітністю. Багато в чому воно пояснюється складною природою даного явища, багатим його змістом і розмаїттям форм прояву. У філософському аспекті патріотизм розглядався українськими науковцями як суспільно-історичне явище, обумовлене соціально-політичними, економічними характеристиками конкретного суспільства і наявністю

“природних” основ, що відображають інваріантну і варіативну характеристики даного явища.

У психолого-педагогічній літературі поняття “патріотизм” також трактується по-різному. Так, у “Педагогічному словнику” патріотизм визначається як “любов до Батьківщини, до свого народу”, а радянський патріотизм як “почуття любові радянських людей до соціалістичної Батьківщини. Він нерозривно пов’язаний з пролетарським інтернаціоналізмом і несумісний з будь-якими проявами буржуазного націоналізму, шовінізму і космополітизму” [4]. У “Психологічному словнику” патріотизм визначається як “вище морально-політичне почуття, що виражає любов до своєї Батьківщини, до свого народу” [8].

У педагогічних дослідженнях радянського періоду немає однозначного визначення даного поняття. Деякі вчені розглядали патріотизм як моральне почуття (В. Белорусова, Т. Ільїна, І. Огородніков, Д. Щербак та ін.), інші (Н. Болдирєв, М. Гончаров, В. Єсіпов, Ф. Корольов, І. Тукаєв та ін.) визначали патріотизм як моральний принцип, третя група дослідників відносила патріотизм до етичних якостей (І. Мар’єнко, Н. Єгоров, А. Солдатенков, А. Янковська та ін.). Водночас Б. Воронович визначає радянський патріотизм як патріотизм нового, вищого типу, що знаходить свій вияв, насамперед, у “почутті радянської національної гордості” [3].

Деякі вчені вважали правомірним розглядати патріотизм як сукупність почуттів, принципів і якостей. Так, Л. Міщенко, відзначаючи, що моральні якості особистості, які визначають її спрямованість, поділяються на три групи, що характеризують ставлення людини до самої себе, інших людей і суспільства, до різних видів діяльності і до різних матеріальних цінностей, пропонувала розглядати патріотизм як складну, багатогранну інтегральну якість особистості, що охоплює всі три групи, виявляється у відношенні особистості до людей, суспільства, праці та інших видів діяльності [8]. На основі психолого-педагогічного аналізу моральних якостей автор визначала радянський патріотизм як “складну інтегральну якість особистості, що виражає відношення радянської людини до інших людей, до соціалістичного суспільства, його матеріальних і духовних багатств, до різноманітних видів діяльності, до справ на користь Вітчизни” [8]. На думку автора, дана якість включає в себе знання про Батьківщину, її минуле та сьогодення, почуття любові і відповідальності перед нею, розвинену волю особистості, її вміння і навички, що дозволяють вести себе гідно і активно, проявляючи стійке позитивне ставлення особистості до соціалістичної Батьківщини.

У дослідженні Л. Спіріна, П. Конанихіна патріотизм розглядався з позицій комуністичного виховання. Автори підкреслюють необхідність засвоєння учнями норм моральності, формування у них особистісних і моральних якостей, почуттів, звичок. Автори підкреслювали, що патріотизм проявляється насамперед у трудовій діяльності людини на благо Батьківщини [13].

Як показує аналіз, визначення сутності патріотизму і його змісту в роботах даного періоду здійснювалося з урахуванням соціальних і політичних чинників. Однак у педагогічній літературі можна відзначити спроби аналізу даного поняття з урахуванням загальнолюдських цінностей. Так, Н. Щуркова, розкриваючи специфіку морального виховання, підкреслює, що патріотизм як складне моральне почуття формується і проявляється у людей в процесі постійної роботи заради процвітання Батьківщини [4]. У цьому ж руслі викладається матеріал у навчальному посібнику з педагогіки під ред. С. Матушкіна, де зазначається, що найважливішими складовими частинами морального виховання є патріотизм і інтернаціоналізм, які автори визначають як риси світогляду [13]. Т. Мальковська, відносячи патріотизм до етичних якостей, включала в його зміст любов до Батьківщини, готовність до її захисту, нерозривний зв’язок з інтернаціоналізмом, непримиренність до будь-яких проявів націоналізму і шовінізму, прихильність до соціалістичної культури, знання національних традицій, національну гідність, гордість і честь, що знаходить своє втілення в громадянськості [7].

Визначаючи патріотизм як моральну якість, Л. Болотіна включала в це поняття любов до Батьківщини, турботу про інтереси країни, готовність до захисту Вітчизни, гордість за соціальні та культурні досягнення своєї країни, повагу до історичного минулого Батьківщини та її традицій і підкреслювала, що патріотизм визначає ставлення людини до праці, до суспільної власності, до її поведінки в суспільстві, до громадянськості.

І. Харламов розглядає патріотизм як взаємопов’язану сукупність етичних відчуттів і рис поведінки, що включає любов до Батьківщини, активну працю на благо Батьківщини, підтримання і збільшення трудових традицій народу, дбайливе ставлення до історичних пам’ятників і звичаїв рідної країни, любов до рідних місць, прагнення до зміцнення честі і гідності Батьківщини, готовність і вміння захищати її, військово хоробрість, мужність і самовідданість, братерство і дружбу народів, нетерпимість до расової і національної неприязні, пошану звичаїв і культури інших країн і народів, прагнення до співпраці з ними [7].

Вчений М. Савин вважає, що патріотизм – це почуття [15], І. Іваненко – складник комуністичного світогляду та ідейності [6], О. Здравомислов – моральна цінність [5]. Радянська педагогічна наука, скована догмами марксистсько-ленінської ідеології, так і не змогла виробити єдиного підходу до розуміння суті поняття “патріотизм”.

Таким чином, нам видається правомірним розглядати патріотизм у психолого-педагогічному аспекті як інтегративну соціально-моральну якість, що має складну структуру і зміст.

У світлі нашого дослідження доцільно врахувати той факт, що сучасне розуміння патріотизму також характеризується різноманітністю і неоднозначністю. Багато в чому воно пояснюється складною природою даного явища, багатим його змістом і розмаїттям форм прояву. Крім того, проблема патріотизму розглядається різними дослідниками в різних історичних, соціально-педагогічних, економічних і політичних умовах, залежно від особистої позиції, відношення до своєї Вітчизни, від використання різних сфер знань тощо.

Майже в усіх наукових роботах, публіцистичних статтях автори дотримуються думки, що патріотизм – це, перш за все, любов до Батьківщини і діяльність на її користь. Дані погляди збігаються із визначенням одного із найавторитетніших енциклопедичних видань Larousse: “Патріотизм – любов до вітчизни, тобто країни, міста, місця, де народився, спільноти індивідів, які мешкають на одній землі, єдині у своїх культурних прив’язаностях і в прагненнях захищати свої цінності” [13].

Дане визначення дозволяє застосовувати його досить широко щодо рідної країни, до локального місця народження, до соціальної групи і до субкультури.

У словниках та енциклопедичних виданнях патріотизм визначається через любов до своєї Батьківщини та Вітчизни. Укладники “Словника іншомовних слів” під патріотизмом розуміють “любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність до подвигів і жертв в ім’я інтересів своєї вітчизни” [2].

С. Слукін розглядає любов і віру як загальні універсали в змісті самого патріотизму та й духовності особистості в цілому. Автор О. Лещенко пропонує включити в зміст патріотизму наступні складові: по-перше, шанування місця власного народження і місця постійного мешкання як своєї батьківщини, любов і турбота про дане територіальне формування, поважання місцевих традицій, відданість до кінця життя цьому місцю. Залежно від особистого сприйняття, залежного від інтелектуального розвитку і глибини самосвідомості, межі батьківщини особистості можуть поширюватись від власного будинку до обласних масштабів [2].

Одна із спроб розкрити зміст даного поняття є в монографії І. Кравцова, який говорить що, патріотизм – це любов до своєї Вітчизни; до рідних місць (“землі батьків”), до рідної мови, до культури і традицій, до продуктів праці свого народу, до прогресивного суспільного і державного устрою. Патріотизм – це відданість своїй Батьківщині, готовність захищати її незалежність [1].

Дослідники С. Рашидова і О. Стьопіна трактують патріотизм як духовно-моральну якість; причому С. Рашидова наголошує на інтегративному характері цієї духовно-моральної якості особистості, “яка проявляється в дієвій любові до свого народу, до малої і великої Батьківщини, її історії та культури, збереженні та примноженні народних традицій, здатності до самопожертви” [14], а О. Стьопіна характеризує патріотизм, як “інтегральну цінність та духовно-моральну якість особистості, яка проявляється в почутті любові до Батьківщини..., моральній відповідальності за долю Батьківщини і готовності її захищати, свідомому збереженні та примноженні національних духовних і матеріальних цінностей” [17]. Суть патріотизму О. Коркішко [9] трактує як духовно-моральний принцип життєдіяльності особистості, який характеризується відповідальним ставленням людини до рідного краю, до Батьківщини, до народу (а це – активна праця на благо Вітчизни, примноження її багатств, розбудова науки та культури, захист свободи та честі своєї держави).

Таким чином, будучи якістю синтетичною, “патріотизм включає в себе емоційно-моральне і дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної природи, до своєї нації, до матеріальних та духовних надбань суспільства” [11]. Отже, патріот – людина, яка виявляє любов до своєї Батьківщини, відданість своєму народові, прагнення захистити його надбання, збагачувати загальнолюдські морально-духовні цінності.

Враховуючи все вищевикладене, вважаємо, правомірним включити у зміст поняття “патріотизм” наступні складові: любов до Батьківщини, до рідних місць, рідної мови; повагу до минулого своєї Батьківщини, до традицій і звичаїв свого народу, знання історії Батьківщини, розуміння завдань, що стоять перед країною, і свого патріотичного обов’язку; повагу до інших народів, їх звичаїв та культури, нетерпимість до расової і національної неприязні; прагнення до зміцнення честі і гідності Батьківщини, повагу до армії і готовність захищати Батьківщину; готовність служити інтересам Батьківщини, активну і свідому участь у трудовій діяльності при поєднанні особистих і суспільних інтересів.

Висновки. Отож, як показує аналіз всіх даних аспектів патріотизму, структура даного поняття вклю-

чає такі компоненти, як інтелектуальний, емоційно-вольовий та дієво-практичний (поведінковий).

Таким чином, необхідно відмітити, що цілісна характеристика даного поняття складається з декількох складових. У філософському аспекті патріотизм розглядався як суспільно-історичне явище, обумовлене соціально-політичними, економічними характеристиками конкретного суспільства і наявністю “природних” основ, що відображають інваріантну і варіативну характеристики даного явища. У психолого-педагогічному аспекті ми вважаємо, що патріотизм розглядався як складна моральна якість. У соціально-педагогічному плані патріотизм розглядали як соціально-моральну цінність, яка виражає ставлення особистості до Батьківщини.

У зв'язку з цим визначення поняття “патріотизм” в сучасних умовах має, на наш погляд, спиратися на

Література

1. Арчажникова Л. Теорія і методика виховання. Програма для вищих педагогічних учбових закладів / Л. Арчажникова. – Ужгород, 1991. – 309 с.

2. Бех І. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання / І. Бех. – К. : Знання, 2003. – С. 32–44.

3. Воронович Б. Філософський аналіз структури практики / Б. Воронович. – М. : Думка, 1972. – 279 с.

4. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави: студії виховання / В. Гонський // Рідна школа. – 2001. – № 2. – С. 9–14.

5. Здравомыслов А. Потребности. Интересы. Ценности / А. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.

6. Иваненко И. Воспитание убежденных патриотов-интернационалистов / И. Иваненко. – К. : Вища школа, 1986. – 222 с.

7. Как воспитать настоящего человека: Этика коммунистического воспитания. Педагогическое наследие / сост. О. В. Сухомлинская. – М. : Педагогика, 1990. – 288 с.

8. Кисельова Н. Виховувати патріотів / Н. Кисельова // Дошкільне виховання. – 2001. – № 3. – С. 27–28.

9. Коркішко О. Г. Патріотичне виховання молодших школярів: методичні рекомендації вчителям початкових класів, вихователям груп подовженого дня, організаторам виховної роботи / О. Г. Коркішко; за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ : СДПУ, 2002. – 38 с.

10. Короткий філософський словник / під ред. М. Розенталя, П. Юдіна. – К. : Політична література УРСР, 1952. – 585 с.

11. Кошіль М. Народне мистецтво – джерело національного виховання / М. Кошіль // Рідна школа. – 2000. – № 6. – С. 52–54.

12. Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): енциклопедія / упо-

ряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.

13. Міщенко Н. Який же проросте патріотизм? / Н. Міщенко // Рідна школа. – 2004. – № 1. – С. 1–8.

14. Рашидова С. С. Виховання почуття патріотизму старшокласників на культурно-художніх традиціях Донбасу : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Рашидова Світлана Станіславівна. – Луганськ : Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2007. – 302 с.

15. Савин Н. Педагогіка / Н. Савин. – К. : Вища школа, 1974. – 252 с.

16. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. – К. : Вища школа, 2001. – С. 24–36.

17. Стьопіна О. Г. Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Стьопіна Олена Геннадіївна. – Луганськ : Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2007. – 243 с.

18. Тимчик М. В. Патріотичне виховання старших підлітків у процесі фізкультурно-масової роботи : дис. ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Тимчик Микола Валерійович. – К. : НАПН України, Ін-т проблем виховання, 2012. – 222 с.

19. Українська радянська енциклопедія / [М. П. Бажан, Ф. С. Бабичев, О. К. Антонов та ін.]. – К. : Поліграфкнига, 1982. – Т. 8. – 527 с.

20. Философский энциклопедический словарь / гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

21. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.

Отримано 20.10.14